

ARAPÇA LÜGATLER VE İNDEKS KİTAPLARI

Dr. Mustafa AYDIN
İstanbul Ayvansaray Üniversitesi, Türkiye

ÖZ

Bütün dillerde, lügat/sözlük çalışmalarının önemli yeri vardır. Arap dilinde de gerek dilin öğrenim ve öğretiminde ve gerekse başta Kur'ân-ı Kerim ve Hadis-i Şerif olmak üzere klasik metinlerin anlaşılması ve dili tespit etme yönünde yapılan sözlük çalışmaları, değişik başlıklar altında çok erken dönemde başlamıştır. İkinci hicri asrın başlarından itibaren geliştirilen farklı yöntemlerle aralıksız sürmüştür. Son dönemlerde yapılan indeks çalışmaları ile de iyice geliştirilmiştir. Çeşitli müellifler tarafından yazılan bu sözlük ve indekslerden bir kısmı telif edildiği tarihten günümüze kadar geçerliliğini sürdürmüş ve Arap Dili ve İslam bilimleri alanında çalışan her kesin baş ucu kitabı olmuştur. Bu makalemizde, bu sözlüklerden çok önemli gördüğümüz bazıları ele alıp onları tanıttık, metotları, kullanma yöntemleri ve telif amaçları hakkında bilgi verdik. Bunları önce lügatler/sözlükler ve kelime indeksleri olarak ikiye ayırdık. Ardından da sözlükleri; son harf esasına göre tasnif edilenler (*es-Sihah, Lisânu'l- 'Arab, Kâmûsu'l-muhît ve Tâcu'l- 'arûs*) ve ilk harf esasına göre tasnif edilenler (*Esâsu'l-belâğa ve Misbâhu'l- münîr*) olarak iki başlık altında tanıttık. Devamla da konularına göre tasnif edilen sözlüklere değinip önemlilerinin adlarını verdikten sonra, alanın en kapsamlı ve en mükemmel sözlüğü olan el-*Muhassas*'ı tanıttık. Makalemizin ikinci bölümünü oluşturan "İndeks Kitapları" başlığı altında da el-*Mu'cemu'l – Mufehres Li Elfâzi'l – Kur'âni'l-Kerîm* ve el-*Mu'cem el – Mufehres li Elfâzi'l – Hadîs ve Miftâhu Kunûzi's-* Sunne hakkında bilgi verdik. Yine her biri alanının en önemli eserlerinden olan el-*Mufredât ve Keşşafü Istilâhâti'l – Funûn ve'l- 'ulûm*'u da bu bölümün devamında tanıttık.

Anahtar kelimeler: Lügat, Kâmûs, *es- Sihâh, Lisânu'l- 'Arab, Tâcu'l- 'arûs, Esâsu'l-belâğa, Misbâhu'l- münîr, el- mu'cemu'l- mufehres, el-Müfredât*

ARABIC DICTIONARIES AND INDEX BOOKS

ABSTRACT

Dictionary studies have a significant role in all languages. As for Arabic language, dictionary studies conducted to understand classical texts, particularly Koran and Hadith, and to detect the language use go back to early periods of history. Those studies have been conducted continuously through different methods since the beginning of *safer* (the second month of Hijri calendar). Recent index studies have enriched the dictionary studies, as well. Some of those dictionaries and indices prepared by various authors have kept up-to-date since the date when they were first written, and they have become reference books for Arabic Language and Islam Sciences today. In this article, some significant ones of those dictionaries are handled to introduce. Furthermore, their system, methods of their usage and the purpose of their writing are touched upon. First, they are categorised as dictionaries and word indices. Afterwards, dictionaries are also categorised as the ones classified according to the last letters (*es-Sihah, Lisânu'l- 'Arab, Kâmûsu'l- muhît and Tâcu'l- 'arûs*) and the ones classified according to the first letters (*Esâsu'l-belâğa and Misbâhu'l- münîr*). Moreover, dictionaries classified according to their content are touched upon and the most significant ones are introduced. Lastly, el-*Muhassas*, as the most comprehensive and brilliant dictionary, are introduced. At the second part of the article, under the title of "Index Books", it has been given information regarding el-*Mu'cemu'l – Mufehres Li Elfâzi'l – Kur'âni'l-Kerîm* and el-*Mu'cem el – Mufehres li Elfâzi'l – Hadîs ve Miftâhu*

Kunûzi's- Sunne . Two of the most important works in that field, el-Mufredât and Keşşafü Istilâhâtî'l – Funûn ve'l- 'ulûm'u, are introduced as well in this part.

Keywords: Dictionary, Kâmûs, es- Sihâh, Lisânu'l- 'Arab, Tâcu'l- 'arûs, Esâsu'l- belâğa, Misbâhu'l- münîr, el- mu'cemu'l- müfehres, el-Müfredât....

1. LÜGATLER

Arapça'da çok çeşitli lügatler/sözlükler telif edilmiş olmakla birlikte, biz burada sadece günümüze kadar gelmiş, **harf esasına göre/alfabetik** ve **konularına** göre tasnif edilenlerden en önemlilerini inceleyeceğiz.

A. Harf Esasına Göre Tasnif Edilen Lügatler

Bu tür lügatler, aranacak kelimenin anlamlı en küçük lafız haline getirilmesi esasına göre tasnif edilmişlerdir. Bu da o kelimeyi aslı olan üç harfe indirgemek suretiyle sağlanmıştır. Örneğin (الجهد، الاجتهاد، الجهاد، المُجاهدة) kelimelerini bu tür lügatlerde aramak istediğimizde öncelikle bu kelimeleri asılları olan (جهد) köküne indirgedikten sonra bu lügatlere başvurmalıyız. Harf esasına göre tasnif edilen lügatler son harf ve ilk harf olmak üzere iki ayrı esas üzere hazırlanmıştır.

1. Son Harf Esasına Göre Tasnif Edilen Lügatler

Son harf esasına göre lügat hazırlama aynı harfle son bulan kelimeleri aynı bölümde toplama esası üzerine tasnif edilmiştir. Arap alfabesinde 28 harf olduğundan bu tür lügatler de 28 bölüme ayrılmıştır. İlk bölümde sonu hemze (أ) ile biten kelimelerle başlar, ardından alfabetik olarak be, te... (ب،ت، ث) ile devam eder. Ancak lügatlerin çoğu son bölümde (bâb) ya (ي) ve vavı (و) tek bir bab halinde düzenlemiştir.

Yukarıda verilen bilgilere göre (الجهد، الاجتهاد، الجهاد، المُجاهدة) kelimelerini de dal (د) bölümünün/babının cîm() kısmında/faslında aramamız gerekmektedir. Aynı şekilde (الغادة، الحمدة، الحادّ، الهادة، المعاودة) kelimelerini de dal (الدّال) bölümünde ve hâ (ح) faslında aramamız gerekmektedir. Zira tüm bu kelimelerin hepsinin son harfi dal (الدّال) dir. Son harf babı, birinci harfte faslı oluşturur. (الانثيال، الإبل، الفصل، الاحتمال) kelimelerini ise lâm (اللام) bölümünde aramamız gerekmektedir.

Aynı bölümdeki kelimeler ise ilk harf esasına göre fasl başlığı altında tasnif edilmişlerdir. Her bölümde hece tertibi esas alınarak 28 kısma ayrılmıştır. Dal (الدّال) bölümünün 1 nci kısmı hemze (أ) sonu ise yâ (ي)dir. (السعادة) kelimesini aramak istediğimizde dal (الدال) bâbının/bölümünün ve sin (السين) faslına/kısmına bakmamız gerekir. (الحمدة) kelimesini aramak istediğimizde de dal (الدّال) babının ha (الحاء) faslına bakmamız gerekmektedir.

Buna ilave olarak aynı bölümdeki kelimeler hece sistemi ile ikinci harf esasına göre de dizilmişlerdir. Örneğin dal (الدّال) bölümünün sin (السين) faslında, (سجد) kelimesinin (سدد) kelimesinden önce geldiğini görürüz. Bunların her ikisi de (سعد) kelimesinden önce bulunurlar. Çünkü (سجد) kelimesinin ikinci harfi (الجيم) hece silsilesinde (الدال)'dan önce, (سدد) kelimesinin ikinci harfi olan (الدّال) ise (سعد) kelimesinin ikinci harfi olan ayın (العين) dan önce gelir. Bu nedenle alfabetik dizinde (سدد), (سعد)den önce gelir. Son harf esası üzerine tasnif edilmiş sözlüklerden burada sadece dördünü inceleyeceğiz, Bunlar:

a. es-Sihah (Tâcül – Luğa ve ' s – Sihahu'l – 'Arabiyya)

(الصاحاح (تاج اللغة وصحاح العربية)

es- Sihâh'ı, h.393 (m.1003) yılında (başka bir rivayete göre h.400 m. 1009'dan önce)

Submit Date: 10.04.2018, Acceptance Date: 25.07.2018, DOI NO: 10.7456/10804100/011

Research Article - This article was checked by Turnitin

Copyright © The Turkish Online Journal of Design, Art and Communication

ölen el-Cevherî İsmâil b. Hammâd yazmıştır. Tam adı :”Tâcü’l-luğa ve sıhâhu’l-‘Arabiyye” olmakla beraber, daha çok Sıhâhu’l-luğa ve kısaca es-Sıhâh diye meşhur olmuştur. Cevherî, es-Sıhâh’ı ile, özgün tertibi ve Buhârî’nin hadis ilminde yaptığı gibi yalnız sahih, fasih ve meşhur kelimelere yer vermesi bakımından Arap sözlük bilimi tarihinde yeni bir çığır açmış, aranan kelimeye ulaşmada o güne kadar olandan daha kolay bir yöntem geliştirmiştir. Böylece eser, bab- fasıl sistemi denilen ve kelimelerin son harfi esas alınarak tertip edilen en eski sözlüktür. Kökün son harfi “bab”, ilk harfi “fasıl” başlığını taşıyan sözlükte alfabe harfleri sayısınca yirmi sekiz bab ve her babda on altıdan yirmi sekize kadar değişen fasıl bulunmaktadır. Köklerin bütün harfleri bu tertip içinde alfabetik olarak sıralanmıştır. Bu itibarla Cevherî, son harf esaslı sözlük yazarların öncüsü sayılır.¹ Cevherî’nin Arap sözlükçülüğünde yaptığı bir yenilik de kelimelerin istinsah, tashîf ve tahrîf hatalarına sebep teşkil eden hareke ile değil daha güvenli bir yol olan yazı ile tesbit edilmesidir. Bu yöntemde isimlerden sonra gelen “*bi’l-fethi, bi’l-kesri, bi’z-zammi...*” kayıtları ilk harfin, fiillerden sonra gelen aynı ifadeler muzârinin orta harfinin harekesini gösterir. Bükünlü dillerden olan Arapça’da kelimelerin başına ve ortasına eklenen harflerle değişim ve dönüşüme (ibdâl, idgam, kalb) uğrayan asıl harfler köklerin tesbitinde ve aranan kelimeye ulaşmada güçlük arzettiğinden, Cevherî, köklerin son harfleri ekleme harfler grubunda yer almadığından daha istikrarlı olduğunu ve daha az değişime mâruz kaldığını göz önünde bulundurup son harfi aynı olan köklerle türevlerini bir bölümde toplamış, böylece hem daha pratik bir yöntem ortaya koymuş, hem de şair ve yazarlara aynı yerde toplanan kafiyedeş ve secideş kelimeleri bulma kolaylığı sağlamıştır. Bu sebeple onun tertibine “kafiye sistemi” de denilmiştir.

Cevherî’den sonra bu yöntemi özellikle “*Lisânu’l-Arab*” ve “*Kâmûsu’l-muhid*” in yazarları uygulamışlardır. Cevherî bu lügatinde doğruluğundan emin olduğu kelimelere yer verdiği için lügatini es-Sıhâh diye isimlendirilmiştir. Sıhâh’ın ünü, yazıldığı ve onu takip eden asırlarda da devam etmiştir. Telif edildiği dönemden itibaren ihtisar, tekmile, hâşiye, tenkit, savunma/mudâfa‘a, nazma çekme, şâhidlerin izahı, hadislerinin tahrîci gibi birçok çalışmaya konu olmuş ve başka dillere de tercüme edilmiştir. Ahmed Abdülgafûr Attâr tarafından tesbit edilen, on sekiz muhtasarı içinde Şehâbeddin ez-Zencânî’nin Tehzîbü’s-Sıhâh’ı ile Muhammed b. Ebû Bekir er-Râzî’nin Muhtârü’s-Sıhâh’ı en meşhur olanlarıdır.

Türkçe’ye ve Farsça’ya da çevrilmiş olan es-Sıhâh’ın, hemen her kütüphanede yazma nüshaları bulunmaktadır. İlk defa Tebriz’de (1270), ardından Bulak’ta (1282, 1292) ve Kahire’de (1301) basılmıştır. İlk ilmî neşrini Ahmed Abdülgafûr Attâr (I-VI, Kahire 1376/1956, 1399/1979, 1404/1984, 1990) ve Şehâbeddin Ebû Amr (I-II, Beyrut 1418/1998) gerçekleştirmiştir. Ahmed Abdülgafûr Attâr’ın bu neşrinin birinci cildi Arap dilinde telif edilen sözlükler hakkında geniş bir araştırma mahiyetindedir. Dolayısıyla eser mukaddimeyle birlikte yedi cilt halinde 1956 dan başlamak üzere farklı tarihlerde yeniden yayınlanmıştır. Nedîm ve Üsâme Mar‘aşlı kitabı, asıl köklerin ilk harflerini dikkate alarak yeniden alfabetik olarak düzenlemek ve bazı teknik terimleri Fransızca, İngilizce ve Latince karşılıklarıyla birlikte eklemek suretiyle “es-Sıhâh fi’l-luğa ve’l-‘ulûm” adıyla iki cilt halinde Beyrut’ta 1974 yılında yayımlanmıştır. es-Sıhâh’ın Mehmed b. Mustafa Vâni tarafından yapılan Türkçe tercümesi Luğat-ı Vankuli adıyla tanınmış olup bu çeviri, ülkemizde İbrâhim Müteferrika’nın kurduğu matbaada basılan ilk kitaptır (1728-1729); daha sonra da çeşitli baskıları yapılmıştır.²

¹ Bu konuda dilciler arasında ihtilaf vardır. Bu tertibi dayısı olan el-Fârâbî (ö.350 h.) den aldığı da söylenmiştir. Fazla bilgi için bkz., Sa’îd Hasan Buhayrî, el- Medhal ilâ mesadiri’l- luğati’l- ‘Arabiyye, Kahire (2001), s. 290

² Fazla bilgi için bkz., Ahmed Abdülgafûr Attâr, mukaddimetü’s- sihaâh , Kahire 1956; Emîl Ya’kûb, el- Me ‘âcimu’l- luğaviyyetu’l- ‘Arabiyye, Beyrut 1981, s. 105-112; Sa’îd Hasan Buhayrî, el- Medhal ilâ mesadiri’l- luğati’l- ‘Arabiyye, Kahire (2001), s. 290- 296; Hulusi Kılıç, Tâcü’l-luga, DİA, c.39/356-357; Demirayak Kenan, Çögenli M. Sadi, Arap Edebiyatında Kaynaklar, Erzurum 2000, s. 145

b. Lisânu'l – 'Arab (لسان العرب)

İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrerem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî (630/1232- 711/1311) tarafından yazılmıştır. 22 Zilhicce 689 (26 Aralık 1290) tarihinde eserini tamamlayan İbn Manzûr mukaddimesinde, önceki sözlükleri ya kelime sayısı fazla fakat tasnifi başarısız veya tasnifi güzel olmakla birlikte kelime sayısı yetersiz olarak nitelemiş ve bu eksiklikleri gidermek üzere el-Ezherî'nin Tehzîbü'l-luğa'sı, İbn Sîde'nin el-Muhkem'i, el-Cevherî'nin es-Sihâh'ı, İbn Berrî'nin et-Tembih ve'l-îzâh 'ammâ vaka'a fi's-Sihâh'ı ve Mecdüddin İbnü'l-Esîr'in en-Nihâye'si gibi sözlükleri temel kaynak olarak kullanmak suretiyle bu eserini tasnif ettiğini ifade etmiştir. Böylece Lisânu'l- 'Arab hacım hakımından merzkur eserlerden daha kapsamlı bir sözlüktür. Yazar ayrıca kendisini böyle bir sözlüğü yazmaya iten nedenin de Kur'an ve Sünnet'in dili olan Arapça'yı korumak olduğunu ifade etmiştir.

Lisânu'l-'Arab'da da kelimeler es-Sihâh ekolüne göre, yani bab-fasıl sistemine düzenlenmiştir. es-Sihâh'ta olduğu gibi köklerinin son harfi hemze (ء) olan kelimeler birinci babı/bölümü, yâ (ي) olanlar da son bölümü oluşturmaktadır. Sözlükte kelimelerin anlamları âyet, hadis ve şiirden getirilmiş bol örneklerle delillendirilerek açıklanmıştır. Örneklerin sadece anlam yönü değil sarf, nahiv, itikadî, fikhî ve ahlâkî yönleri üzerinde de durulmuş, yer yer değişik lehçelere de temas edilmiştir. Bazı şiir örneklerinin sadece Lisânu'l-'Arab'da bulunması müellifin yukarıda anılan beş temel kaynaktan başka eserlerden de yararlandığını göstermektedir.

Dil, tefsir, hadis, fikhî, şahıs ve yer adları ile tarihî olaylar ve edebiyat tarihine dair bilgileri de içeren Lisânu'l-'Arab, ansiklopedik nitelikte bir sözlüktür. Sözlüğün kök ve türev olarak 80.000 kelime ihtiva ettiği söylenir.

İlk defa Fâris eş-Şidyâk'ın tashihiyle yirmi cilt olarak Bulak'ta 1299 - 1308 yıllarında neşredilmiştir. Daha sonra da defalarca 15 ve 7 ciltlik farklı baskıları yayınlanmıştır. Özellikle basıldıktan sonra ilim adamlarının dikkatini çeken Lisânu'l-'Arab üzerinde ta'lik, tashih, tenkit, ihtisar ve fihrist türünde birçok çalışma yapılmıştır. Ayrıca Yûsuf Hayyât - Nedim Mar'aşlî, tarafından, kelimeler kökün ilk harfine göre alfabetik dizilmiş, son cilt te, İngilizce ve Fransızca karşılıkları ile Arap dil akademilerince kabul edilen ilmî ve teknik terimler sözlüğü olarak ilâve edilmiş, adı da Lisânu'l-'Arabi'l-muhît olarak değiştirilmiştir.³

c. el-Kâmûsu'l-Muhîd (القاموس المحيط)

Ebu't-Tâhir Mecdüddin Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî (729/1329- 817/1415) tarafından yazılmıştır. Tam adı : "el-Kâmûsü'l-muhîd ve'l-kabesü'l-vasîtu el-câmi' limâ zehebe min luğati'l-'Arab şemâât"tır. Fîrûzâbâdî eserine bu adı vermekle Arap dilinin bütün kelimelerini kapsadığını iddia etmişse de el-Cevherî'nin es-Sihâh'ında yer alan 40.000 kelimeye 20.000 daha ekleyerek kelime sayısını 60.000'e çıkarmakla birlikte daha önce yazılan 80.000 kelimelik Lisânu'l-'Arab'ın gerisinde kalmıştır. Müellif eserine Lisânu'l-'Arab'ın maddelerini almışsa da, Lisânu'l-'Arab'daki şevâhid ve kaynakları almamıştır. Bununla birlikte müellif şahıs ve yer

³ Fazla bilgi için bkz., Emîl Ya'kûb, el- Me 'âcimu'l- luğaviyyetu'l- 'Arabiyye, Beyrut 1981, s. 113-118; Sa'îd Hasan Buhayrî, el- Medhal ilâ mesadiri'l- luğati'l- 'Arabiyye, Kahire (2001), s. 203- 206; Hulusi Kılıç, Lisânu'l-'Arab, DİA, (20039, 27/ 195-196 ; Demirayak Kenan, Çögenli M. Sadi, Arap Edebiyatında Kaynaklar, Erzurum 2000, s. 145-146

isimlerinin tesbitine özen göstermiştir. Tertib bakımından el-Kāmûsü'l-muhî'te de el-Cevherî ekolünün devamıdır. Kelimeler, köklerinin son harfi “bab”, ilk harfi ise “fasıl” adıyla ve alfabetik sıraya göre dizilir. Eserin bir özelliği de kelimelerin orta harflerinin (*'aynu'l-kelime*) zamme ve kesre durumunda harekelenmiş olmasıdır. Şayet *aynu'l-* kelimedede her hangi bir hareke yoksa, fetha okunacak demektir. Fîrûzâbâdî'nin eserinin bir özelliği de Arap sözlükçülüğünde ilk defa bazı rumuzları/kısaltmaları kullanmış olmasıdır.; Örneğin:

(م: معروف؛ ج: جمع؛ جج: جمعُ الجمع؛ ع: موضع؛ ة: قرية؛ د: بلد) gibi.

Dünyanın çeşitli kütüphanelerinde çok sayıda yazma nüshaları bulunan el-Kamusul-Muhîd'in değişik ülkelerde yapılmış muhtelif baskıları da vardır. Örneğin, Kalkûta (I-IV, 1230-1232), Bombay (1272/1884), Tahran (kenarında Farsça tercümesiyle birlikte 1277), Bulak (1289), Leknev (1885) ve İstanbul'da (I-IV, 1304) defalarca basılmıştır. Diğer taraftan el-Şâmûsü'l-muhî't üzerine de şerh, hâşiyeye, ihtisar, ikmal (müstedrek), tenkit ve tercüme türü birçok çalışma da yapılmıştır. Eserin şerh ve hâşiyeleri arasında en önemlisi Murtazâ ez-Zebîdî'nin Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs adlı eseridir.

Tâhir Ahmed ez-Zâvî de, önce eseri köklerin birinci harflerine göre alfabetik olarak dizmek suretiyle Tertîbü'l-Kâmûsi'l-muhî't 'alâ tarîkati'l-Misbâhi'l-münîr ve Esâsi'l-belâğa adıyla dört cilt halinde 1378/1959 yılında Kahire'de yayımlamıştır. Daha sonra bunu Muhtârü'l-Kâmûs adıyla bir cilt halinde ihtisar edip Kahire de 1964 yayınlamıştır.

el-Kāmûsü'l-muhî't, Merkezzâde Ahmed Efendi tarafından el-Bâbûsü'l-vasî't fi tercemeti'l-Kâmûsi'l-muhî't adıyla (*henüz basılmamıştır*); Mütercim Ahmed Âsım Efendi tarafından da el-Okyânûsü'l-basî't fi tercemeti'l-Kâmûsi'l-muhî't adıyla Türkçe'ye tercüme edilmiştir ki bu sonuncusu Kâmus Tercümesi adıyla meşhurdur. Mısır'da ve İstanbul'da yapılmış 3 ve dört ciltlik baskıları vardır. ⁴

d. Tâcü'l – Arûs: (تاجُ العروس)

Tâcü'l – Arûs, Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk ez-Zebîdî .. (1145/1732-1205/1791) tarafından el-Kāmûsü'l-muhî't'e şerh olarak yazılmıştır. Tam adı: Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Şâmûs'tur. ez-Zebîdî'nin şöhretini sağlayan en önemli eseridir. Yazar Fîrûzâbâdî'nin el-Kāmûsü'l-muhî't'inin şerh ederken, eserinde, şerhin yanında ikmal, tashih ve tenkidi mahiyetindeki açıklamalara da yer verilmiştir. Tâcü'l – 'arûs, 120.000 maddelik hacmiyle zamanımıza ulaştığı bilinen en kapsamlı Arapça sözlüktür. ez-Zebîdî, Tâcul- 'arus'u, Kâmûsü'l-muhî't ve onun içeriğini ayrıntıları ile açıklamak, kesafetine açıklık getirmek gayesi ile telif etmiştir. Yazar, bu sözlüğü meydana getirirken birçok sözlük ve dil kitabından da faydalanmıştır. Eser, hacmi ve içeriği itibariyle Kâmûsü'l – Muhî't'den ziyade Lisânu'l – 'Arab'a daha yakındır.

Eserin girişinde belirtildiği üzere sözlük başta Lisânu'l-'Arab olmak üzere lugat, nahiv, sarf, emsâl, tarih, tabakât, ensâb, edebiyat, Kur'an ilimleri, coğrafya, hayvanat, nebatat, tıp ve siyaset alanlarında 120 kaynaktan yapılmış derleme ve seçmelerle oluşturulmuştur. el-Kāmûsü'l-muhî't gibi bab – fasıl sisteminde, yani köklerin son harfine göre alfabetik el-Cevherî sistemine göre sıralanan eserin mukaddimesinde sözlük biliminin temel kavram ve konuları on başlık (*maksad*) altında ele alınmıştır. Bu konular dillerin doğuşu nazariyesi, Arap dilinin zenginliği, kelime kalıpları, mütevâtir-

⁴ Fazla bilgi için bkz., Emîl Ya'kûb, el- Me 'âcimu'l- luğaviyyetu'l- 'Arabiyye, Beyrut 1981, s. 119-124; Sa'îd Hasan Buhayrî, el- Medhal ilâ mesadiri'l- luğati'l- 'Arabiyye, Kahire (2001), s. 311-314; Hulusi Kılıç, el-Kâmûsü'l- muhî'd, DİA, yıl: 2001, cilt: 24, sayfa: 287-288; Demirayak Kenan, Çögenli M. Sadi, Arap Edebiyatında Kaynaklar, Erzurum 2000, s. 146

âhâd, fasih-efsah, muttarid-şâz, hakikat-mecâz, müşterek, muarreb-müvelled lugatlar, lugatçıların âdâbı, mertebeleri, Basriyyûn ve Kûfiyyûn dilcilerinin öncüleri, ilk lugat yazarı, Fîrûzâbâdî'nin biyografisi ve Zebîdî'nin Fîrûzâbâdî'ye ulaşan senet zincirine dairdir.

Aynı zamanda bir genel ansiklopedi niteliği taşıyan eserde sözlük bilgilerinin dışında müellifin kişisel gözlemlerine dayanan Mısır'la ilgili şehir, kasaba ve köy adları, yer adlarına ilişkin izahlar, hadis ve fıkıh âlimleri, ünlü kişiler ve özel isimlerle ilgili kısa bilgiler, bilimsel terimlere, zooloji, botanik ve tıbbâ dair önemli açıklamalar, garîb, müvelled, dahîl, a'cemî kelimeler, bilhassa ez- Zemaşerî'nin Esâsü'l-belâğa'sına dayanan mecazi mânalar, İbn Fâris'in Mu'cemü mekâyîsi'l-luğa'sından alınan etimolojik açıklamalar yer alır.

Tâcu'l – Arûs, 1306 yılında 10 büyük cilt olarak Mısırda neşredilmiştir. Eser'in Abdüsettar Ahmed Ferrâc, Hüseyin Nassâr, Mustafa el-Hicâzî ve Abdüsselâm Hârûn gibi önemli dilcilerin yer aldığı kalabalık bir heyet tarafından gerçekleştirilen tahkikli neşri ise otuz yedi yılda tamamlanmış olup 40 cilt halinde 1965-2002 yılları arasında Kuveyt'te yayınlanmıştır.⁵

2. İlk Harf Esasına Göre Tasnif Edilen Sözlükler

Bu tür sözlükler de, kelimelerin zâid harflerden tecrîd edilerek ilk harf esasına göre alfabetik silsilenin esas alınması ile hazırlanmıştır. Örneğin sözlükte (أبد) kelimesini (أبل) kelimesinden daha önce buluruz. Bu iki kelimenin her ikisi de (برد) kelimesinden önce bulunur. Bu tür sözlüklerin en önemlileri ez- Zemaşerî (ö. 583/1143)'nin (أساس البلاغة) 'sı ve el- Feyyûmî (ö. 770/1368)'nin (المصباح المنير) olmakla beraber bu esasa göre birçok sözlük hazırlanmıştır.

a. Esâsu'l – Belâğa (أساس البلاغة)

ez-Zemaşerî, Muhammed b. Ömer (467 / 1075) -538/1144) tarafından telif edilmiştir. Bu eserini, Kur'ân-ı Kerîm'in anlaşılabilmesi için Arapça'nın fesahat, belâgat, mecâz ve diğer incelikleriyle bilinmesi amacıyla yazdığını belirten ez- Zemaşerî, kelimelerin ilk harflerinden başlamak üzere kök harflerini esas almıştır. Aranan kelimenin daha kolayca bulunabilmesi için bu tertibi tercih ettiğini ifade etmiştir. Buna göre her harf bir bâb/bölüm kabul edilerek eser yirmi sekiz bâb halinde düzenlenmiş, bu bâblardaki kelimeler kendi aralarında alfabetik olarak sıralanmıştır.

Kelimelerin terkip halinde kullanımlarını esas alan mecazlar sözlüğü durumundaki eser, mecâzî manada kullanılan ne kadar kelime varsa hepsini içine almaktadır.⁶ Bununla birlikte, icaz konusunda temayüz etmiş olması yanı sıra kelimenin lüğavî manasını da ortaya koymaktadır. Müellifin ele aldığı kelimelerin hakiki manalarını açıkladıktan sonra özellikle mecâzî manaları üzerinde durması, Esâsü'l-belâğa'yı muhteva bakımından diğer sözlüklerden ayıran en önemli farkı teşkil eder. Sözlük günümüze ulaşan Arapça belîğ sözlerden seçilmiş örnekleri delil göstererek kelimenin mecâz manasını da ortaya koymaktadır.

Dolayısıyla âyetler, hadisler, meseller, seçili ifadeler, ünlü ediplerin sözleri ve anlam kayması sonucu yeni mânalar kazanan kelime ve özel tabirler bu eserin malzemesini oluşturmaktadır.

⁵ Fazla bilgi için bkz., Sa'îd Hasan Buhayrî, el- Medhal ilâ mesadiri'l- luğati'l- 'Arabiyye, Kahire (2001), 219-223; İsmail Durmuş, ez-Zebîdî, DİA, yıl: 2013, cilt: 44, sayfa: 168-171; Demiryak Kenan, Çögenli M. Sadi, Arap Edebiyatında Kaynaklar, Erzurum 2000, s. 146

⁶ Abdurrahman Fehmî, Medresetu'l- Arap, s. 104, (neş., H.Elmalı), İzmir 2005

Yazıldığı günden itibaren birçok âlimin takdirini kazanmış olan Esâsü'l-belâğa, İbn Hacer el-Askalânî tarafından sadece mecâzî mânaları alınarak Ğırâsü'l-Esâs adıyla ihtisar edilmiştir. Kendisinden sonra lügat yazarlardan sadece İbnü'l-Esîr en-Nihâye fî ğaribi'l-hadîs'te, el-Feyyûmî el-Misbâhu'l-münîr'de Esâsü'l-belâğa'nın metodunu takip etmişlerdir.

Esâsü'l – Belâğa'nın günümüze kadar değişik kurumlar tarafından yapılmış çok sayıda baskısı vardır. Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye neşriyle yine buna dayanarak, Abdürrahîm Mahmûd tarafından hazırlanıp Emîn el-Hûlî'nin takdimiyle yapılan neşri (Kahire 1372/1953) daha ilmî ve güvenilir olup, Kahire ve Beyrut'ta farklı tarihlerde ve çeşitli yayınevlerince değişik boy ve ebatta yapılmış baskıları vardır.⁷

b. el- Misbâhu'l- Munîr (المصباحُ المُنِير)

Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Alî el-Feyyûmî el-Hamevî (ö.770/1368-69) tarafından ez-Zemahşerî'nin Esâsü'l-belâğa'sındaki yöntemi esas alınarak telif edilmiştir. Tam adı: el-Misbâhu'l-münîr fî ğaribi's-Şerhi'l-kebîr li'r-Râfi'î'dir. Müellif kelimeleri, ez-Zemahşerî'nin Esâsü'l-belâğa'sında olduğu gibi kök harflerine göre birinciden başlayarak son harfine doğru sıralamıştır. Kitabın hâtimesinde çeşitli gramer ve dil meselelerini yirmiden fazla fasılda özetlemiştir. Eserini yazarken sözlükler, ğarîbü'l-hadîs kitapları, tefsirler, divanlar, nevâdir kitapları ile müzekker-müennes konusuna ve gramere dair yetmiş kadar eserden faydalandığını belirtmekte, bunların pek çoğunun adını zikretmektedir. el-Misbâhu'l-münîr'i daha önce kaleme aldığı geniş bir eserden özetlediğini söyleyen el-Feyyûmî kelimelerin sözlük anlamlarının yanında fikhî mânalarını da zikretmiş, bu arada bazı sarf ve nahiv meselelerini de açıklamıştır. İlk defa 1278 de Kahire'de, daha sonra da çeşitli yerlerde basılmıştır. Abdülazîm eş-Şinâvî tarafından yapılan harekeli baskısı bunlar içerisinde en sıhhatli olanıdır.⁸

c. Diğer Lügatler

19. Yüzyılda birçok modern sözlükler telif edilmiştir. 20. Yüzyıla gelindiğinde başta Lübnanlı alimler olmak üzere dil bilginleri tarafından birçok sözlük yazılmıştır. Ancak bunların çoğu sözlüklerinde bariz hatalar yapmışlardır. Kahire'deki Arap dalcileri de modern görünümde bir dil sözlüğü telif etmek istediler ve 1960-1961 yıllarında el-Mu'cemu'l- vasîf (المعجم الوسيط) 'ı iki cilt halinde yayınladılar.⁹ Çağın gerektirdiği birçok kelimeyi de bu sözlüğe koydular. Ancak bu sözlük de eski sözlüklerin yöntem ve sisteminden çıkmadı. Ayrıca birçok dil bozuklukları ve hatalar içermekteydi. Ki bu hataları Dr. Adnan el-Hatip tespit ederek Şam'da yayınlanmıştır. Daha sonra da bu hataları topladığı bir kitabı 1967 yılında yayınlanmıştır. Ayrıca bu konuda Fransız asıllı Hollandalı bir müsteşrik olan Dozi (1820-1883) tarafından yazılan (ملحق القواميس العربية) 'e değinmeden geçemeyeceğiz. Arapça ve Fransızca olarak 2 cilt halinde yayınlanmış ve Mu'cemu Dozi (معجم دوزي) ismi ile meşhur olmuştur. Dozi bu sözlüğü yaklaşık 40 yılda tamamlanmıştır. Bu sözlüğü yazarken Arapça müracaat kitaplarına ve Avrupalı müsteşriklerin kitapları ile Mağrip ve Endülüs'te bulunan bazı eski sözlüklere başvurmuştur. Ayrıca diğer sözlüklerde bulamadığımız birçok Arapça kelimeye de açıklık getirmiştir. Özellikle de Endülüs ve Mağrip'te kullanılan kelimeler üzerinde çalışmalar yapmıştır. Bu durum sözlüğü özel olarak Müslüman Mağrip ve Endülüs'teki

⁷ Fazla bilgi için bakınız. Hulusi Kılıç, Esasu'l- Belâğa, DİA, (1995), 11/ 357; Demirayak Kenan, Çögenli M. Sadi, Arap Edebiyatında Kaynaklar, Erzurum 2000, s. 148- 149

⁸ Fazla bilgi için bakınız. Hüseyin Elmalı, el- Feyyûmî, DİA, (1995), 12/ 515-516; Demirayak Kenan, Çögenli M. Sadi, Arap Edebiyatında Kaynaklar, Erzurum 2000, s. 149

⁹ Fazla bilgi için bkz., Sa'îd Hasan Buhayrî, el- Medhal ilâ mesadiri'l- luğati'l- 'Arabiyye, Kahire (2001), s. 328-331

sosyal hayat hakkında bilgi edinmek isteyen araştırmacılar için kaynak bir eser haline getirmiştir.

B. Konularına Göre Tasnif Edilen Lügatler

Yukarda değinilen sözlüklerden ayrı olarak konularına göre de tasnif edilmiş sözlük çalışmaları da vardır. Bunlar harf esasına göre tasnif edilen lügatlerden ziyade, daha çok dil kitaplarına yakındırlar. Bu sözlüklerden kasıt (Lafızlar için uygun manayı ortaya koymak yerine) anlama en uygun olan lafzı bulmaktır. Geçmiş dönemlerde bu maksatla birçok kitap telif edilmiştir. Bunlardan bazıları; İbn Sikkât(ö. 244/858)'in (Islâhu'l- mantık)'ı¹⁰, el-Hemedânî (ö. 320/932)'nin (el – Elfâzu'l – Kitâbiyye)si¹¹, Kuâme b. Ca'fer(320/932)'in (Cevâhiru' l- Elfaz)'ı, Ebu Hilâl el-Askerî (ö. 400/1009)'nin (et – Telhîs fî Marifeti Esmâ'î – Eşyâ')'sı, es-Sa'âlebî (ö. 429/1038)'nin (Fıku'l – Luğa)'sıdır¹². Fakat bunların en kapsamlı ve en faydalısı İbn Sîde'nin (el-Muhassas)'sıdır. Bu nedenle örnek olarak onu vermek istiyoruz.

a. el – Muhassas (المُحَصَّص)

Bu sözlük İbn Sîde, Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâîl ed-Darîr el-Mürsî el-Endelusî (398/1008-458/1066) tarafından telif etmiştir.

el – Muhassas, Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm'ın el-Ğarîbü'l-musannaf'ı şeklinde tertip edilmiş olup kadîm sözlük âlimlerinin çeşitli konularda yazdığı risâlelerin muhtevalarını bir araya getiren hacimli ansiklopedik bir sözlüktür. Yazar eserin giriş kısmında el-Muhkem adlı sözlüğünü yazdıktan sonra, şair, hatip ve yazarlara en uygununu seçme imkânı sağlamak üzere eş anlamlı kelimeleri bir araya getiren ve bunların nüanslarına temas eden bu sözlüğü kaleme almayı gerekli gördüğünü ifade etmiştir. Ayrıca sözlüğünün uzun giriş kısmında da dilin (لغة) etimolojisi ve tanımı, dillerin doğuşuyla ilgili teorilerin değerlendirilmesi, kaynakları ile bunların eleştirisi gibi önemli konuları da ele almıştır. Alanında çok düzenli ve titizlikle hazırlanmış bir çalışmadır. Birbirleri ile ilişkisi olan anlamların hepsini ihtiva eder.

İbn Sîde, sözlüğünü kitaplar halinde on yedi bölüme ayırmış ve her kitaba muhtevalarını belirten genel bir isim vermiştir. Bu isimlerden bazıları: (كتاب النساء، كتاب الغرائز، كتاب خلق الإنسان، كتاب الخيل، كتاب السلاح، كتاب المنازل، كتاب الأمراض، كتاب الطعام ....) vs.dir. Eserdeki bu bölümler de farklı hacimlerde alt başlıklara/bablara ayrılmıştır. Bazı bablar bağımsız birer bölüm niteliğinde olduğu gibi bazıları da ana bölümle ilgisiz görünmektedir. Bununla birlikte her bölümde yer alan kelimeler aynı konu etrafında bir araya getirildiklerinden kitap geniş ölçüde eş anlamlı kelime ve deyimlerle bunlar arasındaki farkları kapsamaktadır. Yazar bu sözlüğü hazırlarken kendi döneminde mevcut olan dille ilgili bütün kitaplardan yararlanmış. Bunun yanında kitapta müellife ait sarf ve nahve dair görüşlere de yer verilmiştir.

el-Muhassas, Tâhâ b. Mahmûd'un başkanlığında Muhammed Mahmûd et-Türküzi eş-Şinkîti ve Muhammed Abduh'un da içinde bulunduğu bir heyetin tashihiyle beş cilt (on yedi cüz) halinde Kahire 1316-1321 yılları arasında basılmıştır. Muhammed et-Tâlibî ve Abdüsselâm Muhammed Hârûn tarafından hazırlanan değişik indekslerle geliştirilmiş 2. Baskısı 1411/1991 yılında Beyrut'ta yapılmıştır.¹³

¹⁰ Bkz., Sa'îd Hasan Buhayrî, el- Medhal ilâ mesadiri'l- luğati'l- 'Arabiyye, Kahire (2001), s. 138-146

¹¹ Bkz., Sa'îd Hasan Buhayrî, el- Medhal ilâ mesadiri'l- luğati'l- 'Arabiyye, Kahire (2001), s. 85- 92

¹² Bkz., Bkz., Sa'îd Hasan Buhayrî, el- Medhal ilâ mesadiri'l- luğati'l- 'Arabiyye, Kahire (2001), s. 215- 226; Zikredilen kitaplar ve benzerleri için ayrıca bkz., Demirayak Kenan, Çögenli M. Sadi, Arap Edebiyatında Kaynaklar, Erzurum 2000, s. 136, 153- 171

¹³ Fazla bilgi için bkz., Bkz., Sa'îd Hasan Buhayrî, el- Medhal ilâ mesadiri'l- luğati'l- 'Arabiyye, Kahire (2001), s. 93- 101; Sahbân Halifât, DİA,(2006), 31/ 18; Demirayak Kenan, Çögenli M. Sadi,

2. İNDEKS KİTAPLARI

Bu kitaplar, müfredâtı ya da ıstılahları toplayarak bir düzen içerisinde verme esasına göre hazırlanmışlardır. Ana gayesi bu ıstılahların kullanımını araştırmacılar nezdinde kolaylaştırmak ve böylece de istenilen ayet ve hadise ulaşmaktır. Zira bu ıstılah ve müfredâtın anlaşılması ve manalarının bilinmesi metnin tamamı olmadan zordur. Bu kitaplardan bazıları da sözlükten daha ziyade kelime indeksi mahiyetindedir. Bu maksatla değişik kitaplar yazılmış olmakla birlikte biz burada bunlardan en önemli gördüğümüz bir kaçını ele alacağız.

1. El-Mu‘cemu’l – Mufehres Li Elfâzi’l – Kur’âni’l-Kerîm

(المُعْجَمُ الْمَفْهَرَسُ لِأَلْفَاظِ الْقُرْآنِ الْكَرِيمِ):

Kur’an ve hadise dair indeks çalışmalarıyla tanınan Mısırlı âlim Muhammed Fuâd b. Abdulbakî (1882- 1968) tarafından Almanyalı müsteşrik Gustav Flügel (جوستاف فلووجل)‘in Concordantiae Corani arabicae (نجوم الفرقان في أطراف القرآن) adlı eseri esas alınıp büyük ölçüde tadilat ve düzeltmelerle tashih edilerek meydana getirilmiştir.

Yazarın bu eseri hazırlanmasındaki gayesi, tek bir kelimesinin dahi bilinmesi ile o ayetin Kur’an’daki yerini kolayca bulmaktır. Örnek olarak (الله نور السماوات والأرض) ayetinin her bir kelimesi (الله، نور، السماوات، الأرض) ile ayetin Kur’an’daki yerini rahatça bulmamızı sağlar.

Müellif her kelimeyi tek olarak ele almakta ve alfabetik olarak üç asıl harf esasına göre tanzim etmektedir. Buna göre Mu‘cem (أ ب ب) maddesi ile başlar ve (ي و م) maddesi ile sona erer. Türemiş kelimeler ise önce mâzi malum, muzari ve sonra da emir esasına göre dizilmiştir. Daha sonra da meçhul mazi, sonra muzari ve daha sonra da mezîd ve müştak esasına göre düzenlenmiştir. Mu‘cemin tasnifinde önce kelimenin yeri, sonra ayetin yeri, ayetin bulunduğu surede kaçınıcı ayet olduğu ve daha sonra ise nazil olduğu yer (Mekke’de is ك harfî ile Medine’de ise م harfî ile gösterilmiştir.), surenin ismi ve diğer sureler içerisinde kaçınıcı sure olduğu da verilmektedir. Mesela;

(فادخلوا أبواب جهنم خالدين فيها فلبس مثوى المتكبرين)

Ayetinin yerini Mu‘cemde aramak için önce ayetteki her kelimeyi üç kök esasına göre (كبر (دخل، بوب، جهن، خلد، بئس، ثوى، كبر) köklerine indirmeliyiz. Bu kelimelerin her birinden ayetin yerini rahatlıkla bulabiliriz. Mesela (بئس) kelimesinden ayetin tamamını ve yerini bulmak için (بئس) maddesini açtığımızda:

{بئس: فادخلوا أبواب جهنم خالدين فيها فلبس مثوى المتكبرين.} 29 ك النحل 16 (أي: الآية رقم: 29،

من السورة المكية النحل ذات الرقم 16 في ترتيب سور القرآن)

şeklinde görürüz. (Yani ayet Mekki sûrelerden olan Nahl suersinin 29. Ayetidir. Nahl suresi de K. Kerim’in 16. Sûresidir.) Aynı şekilde (بوب) veya (جون) ve diğer maddelere bakıldığında da aynı tertip görülür.

İlk defa tek cilt halinde 1945 yılında Kahire’de neşredilen eserin, daha sonra da bir çok yayınevi tarafından farklı baskıları yapılmıştır.¹⁴

1. el-Mu ‘cem el – Mufehres li Elfâzi’l – Hadîs (المعجم المفهرس لألفاظ الحديث (النبي)

Dokuz hadis kitabında yer alan rivayetlerin bu kitaplardaki yerini göstermek için hazırlanan alfabetik kelime fihristidir. Bir hadisin bilinen bir kelimesinden hareketle Buhârî ve Müslim'in el-Câmi u's-sahîh'leri, Ebû Dâvûd, Tirmizî, Nesâî, İbn Mâce ve Dârimî'nin es-Sünen'leri, Mâlik'in el-Muvatta'ı ve Ahmed b. Hanbel'in el-Müsned'inde geçtiği yeri tesbit etmek amacıyla 1916 yılında Aralarında Mu'cemi neşreden Arent Jean Wensinck (أ. ي. فنسك), Theodorus Willem Juynboll ve Josef Horovitz'in'in de bulunduğu müsteşriklerden oluşan bir heyet önderliğinde on beşi aşkın akademiyle enstitünün ilmî ve malî desteği, beşi Müslüman, diğerleri şarkiyatçı altmış dört kişinin katkısıyla tamamlanan bu çalışma 1936 yılında yayınlamaya başlayıp 1987'de tamamlanmıştır. Eserin ilk cildi çalışmaya başlanılmasından yirmi yıl sonra çıkmış, son cildi (*el-Fehâris*) de 1988'de yayımlanmıştır (2. bs., I-VIII, Leiden 1992; I-VII, İstanbul 1986; VIII, İstanbul 1988). Kitap Fransızca olarak *Concordance et indices de la tradition musulmane*, Arapça olarak *el-Mu'cemü'l-müfehres li-elfâzi'l-âdîsi'n-nebevî (المعجم المفهرس لألفاظ الحديث النبوي)* şeklinde anılmış, kısaca *Concordance ve el-Mu'cemü'l-müfehres (المعجم المفهرس)*

diye meşhur olmuştur. Çalışmanın ilk yedi cildinde hadislere, VIII. cildinde ise senedlerin sahâbî râvileri ve hadis metinleri içinde geçen şahıs, kabile, fırka, mezhep, din, melek, cin, şeytan, put, hayvan, şehir, ülke, dağ, göl, nehir ve diğer yer adlarıyla nispetlere yer verilmiş, Kur'an ayetlerinin geçtiği yerler de gösterilmiştir. Farklı şekillerde anılan şahıs, terim ve yer adları bir defa zikredilmiş, diğer yerlerden buralara atıf yapılmıştır.

el- Mu 'cem el – Mufehres li Elfâzi'l – Hadîs, el-Mu'cem El-Mufehres li-Elfâzi'l Kur'ân'dan çok daha geniş ve zor çalışmalardan sonra ortaya konmuştur. Zira Kur'ân'ın metinleri tek ve katidir. Bu da Mu'cemü'l – Mufehres li Elfâzi'l – Kur'âni'l-Kerîm'in hazırlanmasını kolaylaştırmıştır. Fakat hadislerin çeşitli kaynaklardan rivayet edilmesi, bu kitapların tümünün toplanması ve tasnif edilmesi, büyük zorluklar doğurmuştur.

Yazarlar Mu'cemü'l- mufehres li Elfâzi'l-Hadis'i hazırlarken yukarıda belirtilen en meşhur ve en sahih 9 hadis kitabına esas almışlardır. Bu kitapların her birinin rumuzu da her sayfanın hamisinde aşağıdaki şekilde gösterilmiştir:

د : أبي داود . دي : الدارمي . ط : موطأ مالك . م : مسلم . ن : النسائي .

ت : الترمذي . ج : ابن ماجه . حم : ابن حنبل . خ : البخاري .

el-Mu'cemü'l-müfehres, bu dokuz hadis kitabındaki rivayetlerin, kelimenin içinde geçtiği cümlelerin anlamlı bir kısmı ile birlikte bu eserlerdeki yerlerini gösterir. Bir hadisin kaynağı bulunmak istendiğinde en nâdir kullanılan anahtar kelimelerden hareketle hadisin dokuz eserinde hangi bölümlerinde geçtiğine dair bilgilere ulaşmak mümkündür. Ayrıca hadisin sözü edilen kitap, bâb veya sayfada birden fazla geçtiğine işaret etmek üzere ilgili yerdeki tekrarın sayısına göre yıldız (*) işareti konulmuştur.

Eserde her kelimenin sülâsî kök fiili madde başı yapılmış, bu kelimenin içinde geçtiği hadisler önce fiiller, sonra isimler zikredilmek suretiyle sıralanmıştır. İsimlerde tenvinli merfû isim, tenvinsiz ve son ekli merfû isim, izâfete mecrur tenvinli isim gibi bir sistem takip edilmiş, ayrıca isimler arasında müfred, tesniye, cemi şeklindeki dizilişe riayet edilmiştir. Müştak kelimelerde önce izâfetsizlere, ardından izâfetlilere yer verilmiştir. Fiiller de mâzî, muzâri, emir, ism-i fâil, ism-i mef'ûl olarak sıralanmıştır. Yine fiillerin son eksiz mâlûmları, son ekli mâlûmları, son eksiz meçhulleri, son ekli meçhulleri kaydedilmiş, kendi içinde önce mücerred, daha sonra mezîd bablar alınmıştır.

Yazarlar bu eserle, Hz. Peygamberin hadislerinden herhangi birinin yerini/ yukarıda zikredilen kitaplarda nerede olduğunu kolayca bulmayı sağlamışlardır. Bu da hadis içerisindeki herhangi bir kelimeyi ele almak sureti ile elde edilir.

Mu‘cem kullanırken esas alınan anahtar kelime üç kök harfine indirgenir ve önce fiiller sonra isimler ve daha sonra da türemişler ve bunun gibi kalıplara sokularak sonuç elde edilir.

Bu dokuz Hadis kitaplarından bazıları kitaplara, sonra bölümlere, bazıları rakamlı hadisleri ihtiva eden kitaplara, bazıları konulara ve bazıları da sadece cüzlere ayrılmıştır. Bundan dolayı bu hadis kitapları için belirlenen rumuzlar, mu‘cemde kullanılarak hadislerin bulunmasını kolaylaştırmaktadır.

Mu‘cemi sağlıklı ve rahat bir şekilde kullanabilmemiz için hazırlanmasında esas alınan en ünlü ve sahih dokuz hadis kitabının üslubunu öğrenmemizde yarar vardır. Bu hadis kitapları aşağıdaki şekilde tasnif edilmişlerdir.

- a. Önce Kitaplara ve daha sonra da bölümlere/bâblara ayrılan altı hadis kitabı:
1 - الترميذي. 2 - أبي داود. 3 - مسند الدارمي. 4 - النسائي. 5 - ابن ماجه. 6 - صحيح البخاري.
- b. Önce kitaplara sonra hadislere ayrılan tek hadis kitabı:
صحيح مسلم
- c. Konuları ve tek bir konuyu içeren müselsel rakamlı hadis kitabı:
(موطأ مالك)
- d. Önce cüzlere ve safhalara ayrılan hadis kitabı:
(مسند أحمد بن حنبل)

a. Önce kitaplara sonra bölümlere ayrılan altı hadis kitabı

Bunlarda sıra ile, önce kitabın rumuzunu, kitabın dahili ismini (*Çünkü bu kitapların her biri kendi aralarında da kitaplara ayrılmıştır.*), bölümün numarasını (ت أدب 15gibi) buluruz. Bu bilgiler, hadisin Tirmizi'nin Sünen'inin Edeb kitabının on beşinci babında (سنن الترميذي، كتاب الأدب ، الباب الخامس عشر) olduğu anlamındadır.

b. Önce kitaplara sonra hadislere ayrılan tek hadis kitabı

(صحيح مسلم)

Bu kitap sırası ile önce kitabın rumuzunu, kitabın iç unvanını sonra hadis numarasını verir. Örneğin: (صحيح مسلم، كتاب فضائل الصحابة، رقم) kısaltmaları (م. فضائل الصحابة، 165) 165 الحديث anlamına gelmektedir.

c. Önce konuları ve tek bir konuyu içeren müselsel rakamlı hadis kitabı:

(موطأ مالك)

Bu kitap da sırası ile önce kitabın rumuzunu, konuyu içeren hadisin numarasını ve konunun ismini içerir. Örneğin (موطأ مالك ، الحديث رقم 15 من) kısaltmaları (ط ، 15 صفة النبي) anlamına gelmektedir.

d. Önce konuları ve bir olayı kapsayan hadisleri içeren hadis kitabı: (مسند

(أحمد بن حنبل)

Bu kitapta sırası ile önce kitabın rumuzunu, kaçınıcı cilt olduğunu ve sayfanın numarasını kapsar. Örneğin: (مسند أحمد بن حنبل، الجزء الرابع ،) kısaltması (حم : 4 ، 175) 175 الصحيفة anlamındadır.

Yukarıda belirtilen mu‘cem kullanma yöntemleri iyice anlaşıldığında Hz. Peygamberin hadislerinden herhangi birisinin tek bir kelimesini dahi hatırlamamız şartı ile hadisin tamamını ve hangi hadis kitaplarında bulunduğunu rahatça bulabiliriz. Mesela:

(من أعتق رقبة مؤمنة فهي فداؤه في النار)

عتق، رقب، أمن،) hadisini aramak istediğimizde her kelimesini üç kök esasına indirgeyerek (عتق، رقب، أمن،) her bir kelimededen hadisin tamamını ve yerini bulmak mümkündür. Bu kelimelerden herhangi birini Mu‘cem’de aradığımızda karşısında şu rumuz ve rakamları buluruz.

(د : عتاق 14؛ ت: نذور 14 ؛ ن: جهاد 26 ؛ دي: نذور 10 ؛ حم 2، 422 حم 2، 423)

Submit Date: 10.04.2018, Acceptance Date: 25.07.2018, DOI NO: 10.7456/10804100/011

Research Article - This article was checked by Turnitin

Copyright © The Turkish Online Journal of Design, Art and Communication

Bu rumuzlar şu anlamlara gelmektedir.

- (1) (د عتاق 14) : Ebu Davud'un Sünen'inin 'Itâk isimli 14. Bölümü.
- (2) (ت نذور 14) : Tirmizi'nin Sünen'inin nüzûr başlıklı 14. Bölümü.
- (3) (ن جهاد 26) : en – Nisâ'tin Sünen'inin el-Cihâd başlıklı 26. Bölümü.
- (4) (** دي نذور 10) : ed – Dârimi'nin Sünen'inin en –Nuzur başlıklı 10. Bölümü. İki yıldız (**) işareti de hadisin mükerrer olduğunu gösterir.
- (5) (244 ، 5 – 147 ، 4 - 422 ، 420 ، 2 (حم) : Ahmet b. Hanbel'in Müsnedinin 2. cildinin 420 ve 422. Sayfalarında; 4. cildinin 147; 5. cildinin 244. sayfalarında mevcut olduğunu belirtmektedir.¹⁵

2. Miftâhu Kunûzi's- Sunne: (مِفْتَاحُ كُنُوزِ السُّنَّةِ)

Hollandalı müsteşrik Wensinck (فنسنك)'in (ö. 1939) on dört hadis ve siyer kitabındaki rivayetler için, A "Handbook of Early Muhammadan Tradition" adıyla hazırlayıp Leiden'de 1927 de yayımladığı alfabetik konu, şahıs ve yer fihristinin Muhammed Fuâd Abdülbâkî tarafından yapılan Arapça tercümesidir. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, bazı tashihler de yaparak dört yılda tamamladığı bu çalışmaya "Miftâhu kunûzi's-sünne" adını vermiştir. 1934 yılında Kahire'de basılmıştır.

Miftâhu kunûzi's-sünne'ye esas teşkil eden kitaplar şunlardır:

- 1 - صحيح البخاري. 2 - سنن أبي داود. 3 - سنن النسائي. 4 - صحيح مسلم. 5 - سنن ترمذي.
- 6 - سنن ابن ماجة. 7 - سنن الدارمي. 8 - موطأ مالك. 9 - مسند أحمد بن حنبل. 10 - مسند زيد بن علي.
- 11 - مسند الطيالسي. 12 - طبقات ابن سعد. 13 - سيرة ابن هشام. 14 - مغازي الواقدي.

Yazar kitabının başında kullandığı çeşitli rumuzları manaları ile birlikte açıklamıştır. Buna göre Wensinck bu eserlerin her birini aşağıda belirtilen birer rumuzla göstermiştir:

- 1 - صحيح البخاري : بخ. 2 - سنن أبي داود: بد. 3 - سنن النسائي: ني. 4 - صحيح مسلم: مس.
- 5 - سنن ترمذي: نس. 6 - سنن ابن ماجة: مج. 7 - سنن الدارمي: مي. 8 - موطأ مالك: ما.
- 9 - مسند أحمد بن حنبل: حم. 10 - مسند زيد بن علي: ز. 11 - مسند الطيالسي: ط.
- 12 - طبقات ابن سعد: عد. 13 - سيرة ابن هشام: هش. 14 - مغازي الواقدي: قد.

Ayrıca kitap numarası ك , bab numarası ب , hadis numarası ح kısaltmasıyla belirtilmiştir. ق kısaltması, "Önceki atıfla sonrakini kıyasla" anlamında, ج cüz, ق kısım, م م de aynı hadisin sözü edilen yerde birden fazla geçtiğini, bazı bab veya sayfa numaralarının üzerine konulan küçük rakamlar ise konuya dair hadisin kaç kere zikredildiğini ifade etmek üzere kullanılmıştır.

Müellif bu eserinde hadisleri alfabetik düzen içerisinde konulara göre tertip etmiştir. Konular da o konunun asıl özünü teşkil eden kelimenin esas alınması esasına göre düzenlenmiştir. Mesela : (أدم)'i konu alan tüm Hadisler toplu olarak aynı yerde, aynı şekilde (أدمي) sonra (آل محمد) sonra (أمينة)'yi sonra (أمين) ve daha sonra (الأنبياء)'yi konu alan hadisler bulunur.

Wensinck fihristine esas aldığı kitaplarda geçen şahıs, yer adları ve tarihî olaylarla ilgili anahtar kelimeleri de önce alfabetik sıraya göre tertip etmiş, konunun alt başlıklarını ayrıntılı biçimde göstermiştir. Ancak bu kurala her yerde uymamış, bazen konu

¹⁵ Fazla bilgi için bakınız. Hatiboğlu, İbrahim, **el-Mu'cemü'l-müfehres li-elfâzi'l-hadîsi'n-Nebevî, DİA**, (2005), 30/ 347- 348 ; Demirayak Kenan, Çögenli M. Sadi, Arap Edebiyatında Kaynaklar, Erzurum 2000, s. 277-78

başlığını verirken harf-i ta'rifleri dikkate almamış, bazen kelimenin cem'ini, bazan müfredini anahtar kelime olarak kullanmıştır. Anahtar kelime bir eserde aynen geçmesi de o konuyla ilgili yere atıfta bulunulmuştur.

Miftâhu künûzi's-sünne öncelikle konu, şahıs, yer ve kavram indeksi olduğundan bunlar hakkında bilgi edinmek isteyenler için kaçınılmaz bir kaynak olmakla birlikte kelimeyi bazan çoğul, bazan kök fiili, bazan da terimleştiği şekliyle vermesi, özellikle siyer ve megâzî kaynaklarına konularına göre değil cilt veya sayfa numarasına göre atıfta bulunması, bab ve kitap isimleri sonradan konulmuş neşirlerin esas alınması yüzünden eleştirilmiştir.¹⁶

3. el-Mufredât (المفردات)

Eserin tam adı: el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'ân'dır. el-Müfredât veya Mufredâtu'r Rağîb' adıyla da meşhur olmuştur. Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râğîb el-İsfahânî (ö. 502/1108) tarafından telif edilmiştir. Dımaşk Muhammed Lutfi Kütüphanesi'ndeki müellif hattı olduğu tahmin edilen bir nüshaya düşülen nottan 409 (1018) yılında yazıldığı anlaşılmaktadır.

Kur'ân'da bulunan hemen hemen bütün garip kelimeleri açıklar. Bu anlamda kitap (معجم للمفردات الغريبة القرآنية) yani Kur'ân'daki garip kelimelerin sözlüğü durumundadır. Dolayısıyla Garîbü'l-Kur'ân geleneğinin önemli bir halkasını teşkil eden el-Müfredât bu gelenek içinde bir dönüm noktası olmuş, kendinden önceki eserlere göre farklılık göstermiştir. Önceki eserler tertip bakımından Kur'an sûrelerinin dizimini veya er-Râzî'nin (ö. 666/1267 den sonra) Tefsîru Garîbi'l-Kur'âni'l- 'Azîm'inde¹⁷ olduğu gibi bab-fasıl sistemini esas alırken, el-Müfredât alfabetik olarak düzenlenmiş, az sayıdaki garîb kelimenin açıklaması ile sınırlı kalmayıp Kur'an lafızlarının hemen tamamını kapsayan hacimli bir sözlük olmuştur. Garîb lafızların tek kelime ile karşılanması yerine Kur'an'da geçen bütün türevlerinin anlamları verilmiş, kelimeyle ilgili âyetlere ve diğer bilgilere de temas edilmiştir. Böylece eser garîbü'l-Kur'ân geleneğini aşan bir Kur'an sözlüğü modeli ortaya koymuştur. Hece sistemine göre alfabetik düzen içerisinde tasnif edilmiş olan eser zaman zaman da Kur'ân'dan ve Hadislerden deliller getirmektedir.

el-Müfredât'ta kelimelerin etimolojisi de yapılmış, bunun yanında Kur'an'da geçen morfolojik türevlerinin tamamı zikredilmiş, bunlara uygun olan âyetler belirtilmiş, ayrıca teşbih, istiâre, kinaye ve mecaz konumundaki anlamlara da işaret edilmiştir. Kıraat vecihleri, Selef'in ve Araplar'ın yaygın sözleri, nazım ve nesir parçaları ile hadis metinlerinin yoğun biçimde şevâhid olarak kullanıldığı el-Müfredât furûk geleneği açısından da önemlidir.

Müfredât Kur'ân'daki lafızları konu aldığından yazar doğal olarak kaynak bakımından Kur'ân ilimleri ile ilgili eserlerden, önceki garîbü'l-Kur'ân'lardan ve sözlüklerden yararlanmıştır. Garîbü'l-Kur'ân'a dair daha sonra yazılan eserlerde ve Kur'an sözlüklerinde çokça faydalanılmış olan el-Müfredât'ı böyle olmakla birlikte gerek sözlükçülük tekniği gerekse içerik bakımından eleştirenler de olmuştur.

İlk defa İbnü'l-Esîr'in en-Nihâye'si ve Süyûtî'nin ed-Dürrü'n-neşîr'i ile birlikte Kahire'de basılmış 1318 – 1322 yılları arasında 4 ciltte basılan el-Müfredat, daha sonra Muhammed Seyyid Keylânî'nin tahkikiyle tek cilt halinde yine Kahire'de 1961

¹⁶ Fazla bilgi için bakınız. Hatiboğlu İbrahim, **Miftâhu Künûzi's-Sünne**, DİA, (2005), 30/ 17- 18 ; Demirayak Kenan, Çögenli M. Sadi, Arap Edebiyatında Kaynaklar, Erzurum 2000, s. 276-277

¹⁷ Hüseyin Elmalı tarafından tahkik edilen bu eser 1997 yılında TD Vakfı yayınları arasında Ankara'da basılmıştır.

yayımlanmıştır. Bundan sonra farklı yer ve zamanlarda çok sayıda baskısı yapılmış ve üzerinde çeşitli çalışmalar da yapılmıştır.¹⁸

4. Keşşafü Istilâhâtî'l – Funun ve'l- 'ulûm (كشّاف اصطلاحات الفنون والعلوم)

Hayatı hakkında eserinin önsözünde yer alan ve kaynaklarda tekrarlanan sınırlı mâlûmattan başka bilgi bulunmayan müellifin tam adı Muhammed A'lâ b. Ali b. Muhammed Hâmid b. Muhammed Sâbir el-Ömerî el-Fârûkî et-Tehânevî (ö. 1158/1745'ten sonra) tarafında telif edilmiştir. Dr. Ahmet Lütfü Abdüldebi tarafından tahkik edilerek 1963 yılında Kahire'de neşredilmiştir. Müellif eserin başında her ilimin kendine özgü tabirleri olduğunu belirtmektedir. Bazı ilimlere ait tabirleri açıklayan kitapların mevcut olmadığını da ifade etmektedir.

Eser ilimlere dair uzun bir mukaddime ile başlar. Müellif burada ilim ve âlimle ilgili kısa tariflerden sonra ilimleri çeşitli bakımlardan tasnife tâbi tutmuş, haklarında ansiklopedik bilgi vererek bunları üç ana başlık altında toplamıştır. 1. Arap dili ve edebiyatıyla ilgili ilimler (sarf, nahiv, belâgat, beyân, bedî, aruz, kafiye, hat, inşâ, muhâdarât gibi). 2. Şer'î ilimler (kelâm, tefsir, kıraat, hadis, fıkıh ve ahlâk gibi). 3. Hakiki (aklı) ilimler (mantık, hikmet, ilâhiyyât, matematik ve tabii ilimler). Ayrıca fizik, kimya, tıp, veterinerlik, ziraat ve astronomiyle birlikte rüya tabiri, sihir, tılsım ve simya gibi birçok ilim de bu başlığın altına girmiştir. Elli beş kadar ilim konusu, çeşitli bölümleri, amacı ve faydası, diğer ilimler arasındaki yeri, öğretim notları gibi yönleriyle tanıtılmıştır.

Mukaddimededen sonra bu ilimlerin terimlerinin alfabetik olarak sıralandığı kitabın asıl kısmına geçilmiş, terimler sözlük anlamları ve çeşitli ilimlerdeki özel anlamlarıyla açıklanmıştır. Bu terimler Arapça ve Farsça olmak üzere iki temel kategoriye ayrılmış, eserin sonunda çok az yer tutan Farsça terimlerin tamamı bu dille açıklanmıştır. Arapça terimlerde alfabetik sistem kelimelerin kök harflerinden ilki bab, sonuncusu fasıl, ortadakiler de kendi sırası içinde olmak üzere kurulmuştur. Farsça terimlerde ise kelimenin ilk harfi bab, ikinci harfi fasıl kabul edilerek alfabetik dizime tâbi tutulmuştur. Eserin tamamında Arapça açıklamalar ağırlıkta olmakla birlikte yer yer Farsça izahlara da yer verilmiştir. Eserde 3045 terim açıklanmıştır. Böylece bu eser eski ilimlerde kullanılan tabirlerin ansiklopedik sözlüğü niteliğindedir. Eser Hece sistemine göre alfabetik düzen içerisinde tasnif edilmiştir. Her bölümse kendi arasında son harf esasına göre düzenlenmiştir.

Tehânevî'nin birçok eseri kaynak olarak kullandığı bu çalışması ilk defa, Aloys Sprenger ile William Nassau Lees'in nezâreti altında Mevlevî M. Vecîh, Mevlevî Abdülhak ve Mevlevî Gulâm Kâdir'in tashihleriyle Bengal Asya Cemiyeti tarafından iki cilt olarak Kalküta'da basılmıştır (1278/1862). II. cildin sonunda Necmeddin el-Kâtibî'nin er-Risâletü's-şemsiyye fi'l-ķavâ'idî'l-mantıķıyye adlı eserinin metniyle, bunun Sprenger tarafından yapılmış İngilizce tercümesi ve eserde geçen terimlerin indeksi de yer almaktadır. Musahhihlerin aynı yöntemle yeni maddeler ekleyip ilâveler yaptığı bu neşir, eserin en mükemmel baskısı olup bundan birçok ofset baskı

¹⁸ Fazla bilgi için bkz., Ömer Kara, *el-Müfredât, DİA (206), 31/504-505*; Demirayak Kenan, Çögenli M. Sadi, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, Erzurum 2000, s. 132- 133

gerçekleştirilmiştir. Daha sonra Farsça kısımlarının da Arapça'ya çevrildiği ve üzerinde çeşitli ilmî tetkiklerin yapıldığı farklı baskıları da yapılmıştır.¹⁹

KAYNAKLAR

- Attâr, Ahmed Abdülgafûr. Mukaddimetu's- sihaâh , Kahire 1956*
Buhayrî, Sa'îd Hasan. el- Medhal ilâ mesadiri'l- luğati'l- 'Arabiyye, Kahire 2001
el-Cevherî, İsmâil b. Hammâd. es- Sihâh (Tâcü'l-luğa ve sihâhu'l- 'Arabiyye), I- VII, Tah: Ahmed Abdülgafûr 'Attâr, Kahire, 1956
Demirayak Kenan, Çögenli M. Sadi. Arap Edebiyatında Kaynaklar, Erzurum 2000, s. 145
Durmuş, İsmail. ez-Zebîdî, DİA, (2013), 44/ 168-171
Elmalı, Hüseyin. el- Feyyûmi, DİA, (1995), 12/ 515-516
Emîl Ya'kûb, Emîl. el- Me 'âcimu'l- luğaviyyetu'l- 'Arabiyye, Beyrut 1981
Fehmî, Abdurrahman. Medresetu'l- Arap, s. 104, (neş: Hüseyin Elmalı), İzmir 2005
el-Feyyûmî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed, El- Misbâhu'l- Munîr, Kahire, 1977
el-Fîrûzâbâdî, Ebu't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed. el-Kâmûsu'l-Muhîd, I-IV, Mısır, 1952
Halifât, Sahbân. el – Muhassas, DİA, (2006), 31/ 18
Hatiboğlu, İbrahim.el-Mu'cemü'l-müfehres li-elfâzi'l-hadîsi'n-Nebevî, DİA, (2005), 30/ 347-348
Hatiboğlu, İbrahim. Miftâhu Künûzi's-Sünne, DİA, (2005), 30/ 17- 18
İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem. Lisânu'l – 'Arab, Tah: Nedîm Ma'aşlı - Yusuf el- Hayyât, Beyrut, ts.
İbn Sîde, Ebü'l-Hasen Ali b. İsmâil ed-Darîr. el – Muhassas, Beyrut, ts. (Ofset baskı)
Karaarslan, Nasuhi Ünal. Keşşâfû Istilâhâtî'l-Fünûn ve'l- 'Ulûm, DİA (2002), 25/330-331
Kılıç, Hulusi. Tâcu'l-luga, DİA, (2009), 39/356-357;
Kılıç, Hulusi. Lisânu'l- 'Arab, DİA, (2003), 27/ 195-196
Kılıç, Hulusi. el-Kâmûsu'l- muhîd, DİA, (2001), 24/ 287-288
Kılıç, Hulusi. Esasu'l- Belâğa, DİA, (1995), 11/ 357
Muhammed Fuâd b. Abdülbakî, el-Mu'cemu'l – Mufehres li Elfâzi'l – Kur'âni'l-Kerîm, Kur'ân-ı Kerimin kenarında, Beyrut.
Muhammed Fuâd b. Abdülbakî. Miftâhu Kunûzi's- Sunne, Beyrut, ts.
er-Râgıb el-İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed. el-Müfredât fî ğarîbi'l-Kur'ân, Beyrut, ts.
Ömer Kara, Ömer. el-Müfredât, DİA (206), 31/504-505
Wensinck, Arent Jean. el-Mu'cem el – Mufehres li Elfâzi'l – Hadîs, İstanbul, 1988
ez-Zebîdî, Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdurrezzâk. Tâcu'l – Arûs, I-X, Kahire, 1306
ez-Zemahşeri, Muhammed b. Ömer. Esâsu'l – Belâğa, Kahire, 1960

¹⁹ Fazla bilgi için bkz., Nasuhi Ünal Karaarslan, **Keşşâfû Istilâhâtî'l-Fünûn ve'l- 'Ulûm, DİA (2002), 25/330-331**; Demirayak Kenan, Çögenli M. Sadi, Arap Edebiyatında Kaynaklar, Erzurum 2000, s. 139- 140